

Konceptualizacija telesa in osebe

Primerjava med biomedicino in ayurvedo

Maja Kolarevič

Medicinske teorije, mnenja in prakse posamezne družbe nam povedo veliko tako o verovanjih družbe kot tudi o umetnosti in znanosti zdravljenja in nudijo bogat vir pogledov na človeško telo in osebo. Telo, tako v bolezni kot v zdravju, ponuja model za razumevanje telesa. V nasprotju z ayurvedo v Indiji, je Zahod utrpel pomanjkanje enega medicinskega sistema s potrebno težo in avtoriteto preteklosti. Biomedicina, karakterizirana s hitrimi preskoki v teorijah bolezni – od grške teorije o telesnih sokovih do prijaznih duhov kot osnovnih patogenov, od bolezni kot posledice napačne distribucije telesnih sokov do teorije o avtointoksikalizaciji, od koncepta središčne infekcije do bakterijskih in virusnih izvorov bolezni – ne more imeti enake stopnje vpliva na formacijo kulturnih podob telesa in osebe kot ga ima ayurveda, ki je v Indiji v uporabi zadnjih 6000 let.

Čeprav gre pri ayurvedi in biomedicini za dve različni epistemološki tradiciji, sta obe kulturni in zgodovinski konstrukciji, v katerih je telo fizični in simbolni artefakt, ki je naravno in kulturno proizveden in varno zasidran v določenem zgodovinskem trenutku. Temelji biomedicine segajo v 17. in 18. stoletje, kjer se zgodita tisti zarezi v epistemologiji vednosti, ki daje ta pečat celotni kasnejši racionalnosti, njena prominenca pa se vleče vse do sodobne, »znanstvene« obravnave človeškega telesa. Nasprotno pa je ayurveda zavezana religijski tradiciji – hinduizmu. Njeni temelji so hkratni z nastankom hinduizma, oziroma izvori ayurvede so v Vedah, svetih spisih hinduizma.

»Individualno telo«

Edina premisa, ki vodi Zahodno znanost in biomedicino, je njena zavezanost opoziciji med duhom in materijo, umom in telesom ter resničnim in neresničnim. Ta način radikalno materialističnega razmišljanja, značilen za klinično biomedicino, je produkt Zahodne epistemologije, ki sega vse nazaj k Aristotelovemu biološkemu vidiku človeške duše. Osnove za klinično prakso pa je mogoče najti v Hipokratovem korpusu (ok. 400

pr. n. št.). Skozi Zahodno zgodovino in civilizacijo so bile dihotomije razum/telo, naravno/nadnaravno, resnično/neresnično sprejete v številnih oblikah, med katerimi so bile ideje filozofa in matematika Renéja Descartesa (1596–1650) najbolj jasno opredeljene; so neposredne predhodnice sodobnih biomedicinskih pojmovanj človeškega organizma. Njegova ločitev telesa in duha ima za posledico nepremostljiv dualizem. S tem se odpre t. i. psiho-fizični problem. Odslej so klinična medicina in družbene znanosti pojmovala telo in njegove funkcije precej mehansko. Kozmos, družba in sebstvo se je združilo v besedah nove metafore – stroja. »Stroj je nadomestil organizem kot osnovno metaforo za organizacijo človeškega univerzuma«. /.../ »Narava je mrtva«. Nova mehanistična filozofija je odslej videla naravo, družbo in človeško telo sestavljene iz zamenljivih atomskih delov, ki se jih da popraviti in zamenjati. S tem je ukinjena konceptualizacija o »miselnih« vzrokih somatskih stanj. Nalogo ponovnega združevanja uma in telesa v kliničnih teoriji in praksi sta prevzela psihoanalitična psihiatrija in postopni razvoj psihosomatske medicine v začetku 20. stoletja, čeprav ne povsem uspešno. Pri obeh je in ostaja težnja po kategorizaciji in zdravljenju ljudi, kot če bi bili v celoti organskega ali v celoti psihološkega izvora: Ali »je v telesu« ali »je v mislih«. V analizi multidisciplinarnih primerov konferenc o kronični bolečini pacientov je na primer Corbett odkrila trdoživost kartezijanskega mišljenja med kliničnimi zdravniki. Ti zdravniki, psihiatri, klinični socialni delavci »vedo«, da je bolečina »resnična«, če jo je mogoče preveriti z diagnostičnimi testi. Ko so diagnostični testi pokazali nekatera organska pojasnila, so bili psihološki in družbeni vidiki bolečine pozabljeni, in ko je bila diagnosticirana stroga psihopatologija, so bili organski zapleti in kazalci večinoma prezrti. Zdi se, da je bolečina telesna ali duševna, biološka ali psihosocialna – nikoli oboje.

Sprejetje dualizma razum/telo pa je povezan z drugimi konceptualnimi nasprotji v Zahodni epistemologiji, kot so med naravo in kulturo, strastjo in razumom, individualnim in družbenim, torej dihotomije, ki so jih družbeni misleci Durkheim, Mauss, Marx razumeli kot neizogibne in pogosto nerazrešljive kontraindikacije in kot naravne in univerzalne kategorije. Podobno

so predlagali nekateri humani biologi in psihologi, da so nasprotja razum/telo, narava/kultura, individualno/družbeno naravne kategorije (in domnevno univerzalne) mišljenja, kolikor so kognitivna in simbolična manifestacija humane biologije. Naša epistemologija je le ena od številnih sistemov vedenja glede na odnose med razumom, telesom, kulturo, naravo in družbo. Nezahodne civilizacije, kot je v našem primeru indijska, so razvile alternativne epistemologije, ki razumejo odnose med omenjenimi entitetami v monističnem in ne v dualističnem smislu. Južnoazijska oseba je manj ločena, manj omejena in bolj prepustna do okolja kot evropski/severnoameriški posameznik. V nasprotju z Zahodnimi filozofskimi poudarki o polarnosti razum/telo, hindujski diskurzi na splošno reprezentirajo človeško telo kot psihofizični kontinuum, ki obsega tako očitne fizične dele kot subtilne psihične sposobnosti. V hindujskih diskurzih sta še posebej pogosti dve reprezentaciji holizma in monizma. Prva je koncepcija harmonične celote, v kateri je vse od kozmosa do individualnih organov človeškega telesa razumljeno kot ena enota. To je pogosto izraženo kot odnos mikrokozmosa do makrokozmosa. Druga reprezentacija holističnega razmišljanja so komplementarne dualnosti, v katerih je poudarjen odnos delov do celote. Oseba v ayurvedi je razumljena kot sočasno živeča in deležna

teorije, »življenje« nastane zaradi združenja telesa, čutnih zmogljivosti, uma in sebstva, in kot je nadalje rečeno, telo (vključno s čutnimi zmogljivostmi), um in sebstvo tvorijo trinožnik, ki je »oseba« in kar je bistveno v ayurvedi. V hindujskem pogledu je individuuum zraven očitnega fizičnega telesa sestavljen še iz dveh drugih teles; namreč subtilnega telesa in vzročnega telesa. Vzročno telo je čisti metafizični konstrukt, »čisti jaz« hindujske filozofije in kot tak z omejenim interesom, kar se tiče medicine. Koncept subtilnega telesa konstituira indijsko rešitev psihosomatskih problemov. Konsistentna s tezo o enakosti razuma in telesa ayurveda trdi, da se mora vsaka motnja, fizična ali duševna, manifestirati tako v somatskih kot v psihičnih sferah, skozi vmesen proces okuženja telesnih sokov.

»Družbeno telo«

Ayurveda pogosto oblikuje bolezen kot družbeno psihosomatsko stisko in razume bolnike kot del družbenega, podnebne in kozmičnega polja. Telo in osebo razume kot fluidna in predirljiva, ki sta zavezana kontinuiteti izmenjave z družbenim in naravnim okoljem, kajti vse v univerzumu, živo ali neživo, je sestavljeno iz petih oblik snovi, ki jih ljudje neprestano absorbiramo skozi okoljske snovi (prehrano), in iz sedmih elementov v telesu (krvi, mesa, maščob, kosti, možganov, kože, semen)

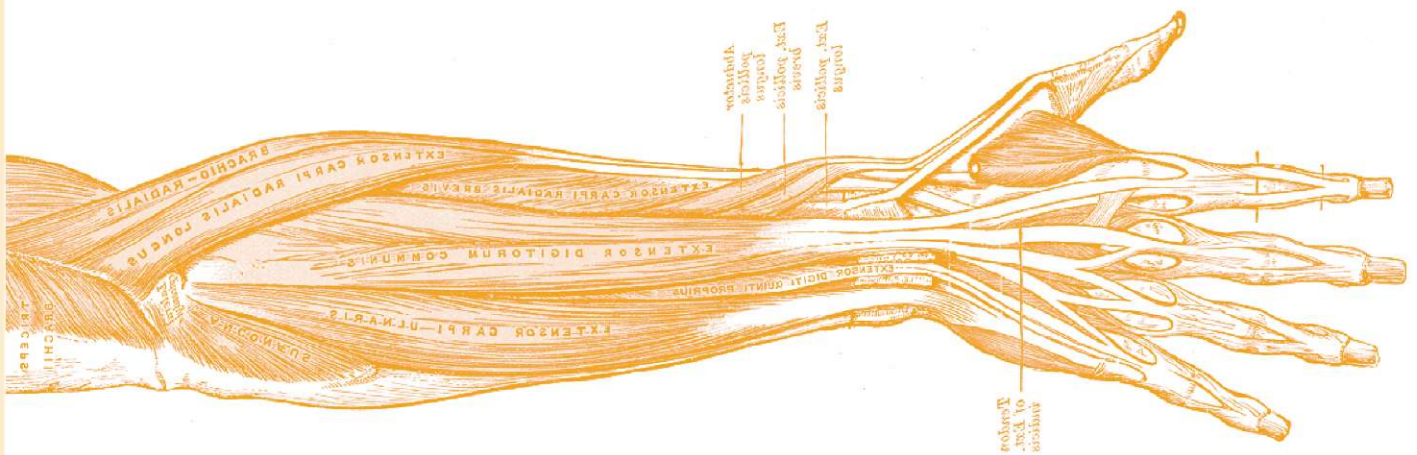
Nova mehanistična filozofija je odslej videla naravo, družbo in človeško telo sestavljene iz zamenljivih atomskih delov, ki se jih da popraviti in zamenjati. S tem je ukinjena konceptualizacija o »miselnih« vzrokih somatskih stanj.

različnih vrst biti – fizične, psihološke, družbene in metafizične. Meje med temi vrstami biti so precej fluidne ali z drugimi besedami, ločitev med razumom in telesom ali med telesom in naravo je znatno šibkejša – če sploh je – kot je v primeru biomedicinskega koncepta osebe ali pa sploh Zahodne znanosti. To je neizogiben dodatek k dejstvu, da je v monističnem indijskem svetovnem pogledu oseba videna kot mikrokozmos; vse, kar je del kozmosa, ima svoje ustrezne dele znotraj osebe. Caraka Samhita, sistematizirana zbirka starih besedil ayurvede, navede to jasno: »Oseba je primerljiva s kozmosom. To je, oseba je majhna podoba velikega kozmosa. Vse oblike, ki so prisotne v kozmosu, so prisotne v osebi. Vse, kar je v osebi, je v kozmosu. Kozmos je sestavljen iz petih elementov. Ti so zemlja, zrak, ogenj, voda in eter. Ti elementi prav tako sestavljajo osebo«. Glede na eno izmed pomembnejših interpretacij ayurvedske

ter iz štirih osnovnih delov: uma, telesa, čutil in duše. Samo *vaid* (imenovanje za zdravnika ayurvede), ki gre v globino in h koreninam duše pacienta, je pravi *vaid*. Namen iti globlje je ugotoviti, katere *doše* so tam, katere *dhatu*s so prizadete, kateri organ je prizadet in kaj je prakrti pacienta«. Besedo *doša* se ponavadi prevaja kot telesni sokovi, medtem ko so tri *doše*, *vata*, *pitta* in *kapha* prevajane kot zrak, žolč in sluz. *Doše* so načela, ki so povezana skozi izdelan sistem korespondenc, ne le za somatske procese, ampak za procese v naravnem okolju. Ravnoesje *doš* se ne manifestira samo v fizičnem pojavu, kot sta npr. gibanje pulza ali barva kože, ampak prav tako v tipih obnašanja in astroloških elementih zraka, ognja, vode in zemlje. Izmed štirih dejavnikov, ki vplivajo na bolezen, sta samo dva, *dhatu*s (ki je ponavadi prevajan kot tkivo) in organ, mišljena kot vsebnost znotraj telesa. Prakrti pa je ponavadi pre-

vajan kot konstitucija. Lahko je definiran kot ravnovesje doš, ki so izražene v pacientovem tipu telesa in obnašanja, afinitet in sovraštva. Prakrti osebe se lahko počasi spremeni pod vplivom zdravila, prehrane in podnebja. Prehranjevanje je v ayurvedi kritičen segment. »Značaj, čistost, dober sluh, dolgo življenje, nadarjenost, sreča, zadovoljstvo, prehrana, odpornost in intelekt so pogojeni s hrano. Telo, tako kot narava s svojo nenehno transformacijo materije, je v stanju neprekinjenega toka, nič v telesu ne ostaja enako. Vse v njem je v stanju nenehne spremembe. Ayurveda je zvesta vztrajanju, da mora biti medicina zmeraj osredotočena samo na osebo in ne na bolezen, medtem ko je biomedicina osredotočena predvsem na bolezen samo. Veruje, da se vzdrževanje dobrega zdravja in osvoboditev bolezni lahko doseže samo, če zdravnik temeljito razume osebo. Oseba v svoji celovitosti se imenuje »azil« boleznin in konstituira glavni predmet medicinske znanosti. »Razum, duša in telo so kot trinožnik; svet vzdržuje prav ta kombinacija: konstituira substrat za vsako stvar. Ta (kombinacija) je oseba: to je čuteča oseba in to je predmet raprave ayurvede.« Filozofski poudarki celovitosti posameznika se reflektirajo v izčrpnih diagnostičnih preiskavi, predpisani za ayurvedskega zdravnika. Zdravnik je usmerjen v sklepanje pacientovega razumevanja narave njegovih dejanj, strasti, njegove zaslepljenosti od pomanjkanja razumevanja, stopnjo jeze, žalosti, potrnosti, uživanja v bogastvu ... Pacientovo vedenje prezentira duševno stanje in njegovo dolgotrajno osebno obravnavo, ki jo je potrebno dodatno izboljšati skozi njegov družinski, družbeni, geografski in kulturni kontekst in preveritvijo kastne pripadnosti in preiskave okolja. Medtem ko ayurveda konfigurira bolezen kot motnjo v občutljivih somatskih, podnebnih in družbenih sistemih ravno-

vesja in na splošno razume telo, osebo in bolezen kot procese in vzorce odnosov, biomedicina konfigurira bolezen kot ločeno entiteto in na splošno razume telo, osebo in bolezen kot objekte. Biomedicinsko sprejetje telesa kot stroja je pomenilo njegovo dostopnost znanstvenemu preiskovanju in nadaljevanju z raziskavami, zapustitev nadležnih vprašanj spiritualnosti in povezanosti individualnega z naravnim in družbenim okoljem. Fenomeni, kot so občutki, družbeni kontekst, duhovna verovanja in osebnost, so postali malo cenjeni. Biomedicinski pogled klinične realnosti predpostavlja, kar poudarja že samo ime, da so biološke zadeve bolj temeljne, realne, klinično pomembnejše in zanimivejše kot psihološka in družbenokulturna vprašanja. Biomedicinske reprezentacije realnosti so od svojih začetkov osnovane na tem, kar sta Davis-Floyd in St John imenovala »načelo separacije«: Ideja, da so stvari bolje razumljene v kategorijah izven njihovega konteksta, ločene od sorodnih predmetov ali oseb. Biomedicina ločuje um od telesa, individualno od sestavnih delov, bolezen na sestavne elemente, zdravljenje v merljive segmente, medicinsko prakso v več posebnih strok in paciente od njihovih družbenih odnosov in kulture. Kartezijski model telesa kot stroja deluje tako, da naredi zdravnika za tehniko oziroma mehanika. Telo se pokvari in potrebuje popravilo; lahko je popravljeno v bolnici kot avto v trgovini; ko je popravljeno, je oseba vrnjena v skupnost. Problemi v telesu so tehnični problemi, ki zahtevajo tehnične rešitve, bodisi gre za tehnične rešitve bodisi gre za mehanično popravilo, kemijsko rebalanco ali iskanje in odstranjevanje napake sistema. Ta pripodoba prežema biomedicinski pogled na telo, kot na posodo različnih in izmenljivih delov, in spodbuja zdravljenje bolnika kot objekta (raje primer ali pogoj kot človeško bitje) in vodi do

alienacije zdravnika od pacienta. Prav zato, Davis-Floyd in St John opisujeta biomedicinsko paradigmo kot »tehnokratski model medicine«. Ta poudarek vodi biomedicinske praktike, da poskusijo zdraviti (da se določi nedelovanje), ne pa zdraviti (učinek dolgoročnih koristnih sprememb v celotnem somatsko-medosebnem sistemu). Mehaniziranje človeškega telesa in definiranje telesa-stroja kot primerne objekta medicinskega tretmaja, osvobaja tehnomedicinske praktikante od odgovornosti za pacientov razum ali duh. Brigitte Jordan nadalje pokaže, kako se lahko objektifikacija pacienta razširi onstran diskurza, ki objektificira pacientovo telo, ne ceni pacientove lastne ideje in občutke in odpravlja pacientovo željo po intelektualnem sodelovanju v pogovoru o njegovih pogojih. Kritični avtorji ayurvede menijo, da medtem ko Ayurveda obravnava celotnega bolnika, biomedicina obravnava samo bolezn. Pacient ni konceptualiziran kot celotna oseba, ampak kot objekt njihovega zdravljenja.

»Politično telo«

Odnos med individualnim in družbenim telesom zadeva več kot le metafore in kolektivne reprezentacije naravnega in kulturnega. Odnosi se vežejo tudi na moč in nadzor. Vse to pa se odraža v političnem telesu, ki skrbi za vzdrževanje tega diskurza oziroma ideologije. Mary Douglas pravi, da ko se skupnost čuti ogroženo, se bo odzvala z velikim številom družbenega nadzora, ki regulira meje skupnosti. V točkah, kjer se lahko zunanje nevarnosti vtihotapijo in onesnažijo notranjost, postanejo središče reguliranja in nadzora. Telo je inštrument biološke in družbenokulturne reprodukcije, zato je reguliran skozi rituale, družbene dolžnosti, vzdrževanje čistosti, pravilno prehrano in reproduciran skozi primerne seksualne odnose. V biomedicini se ta diskurz oziroma ideologija vzdržuje skozi oblast, v ayurvedi pa skozi hinduizem.

Vzpostavitev biomedicine je tesno povezana z nastankom nove tehnike oblasti v Evropi v 18. stoletju. Nova oblast, ki predhodne »disciplinarne tehnike ne izključuje, temveč jo zaobseže, integrira, deloma spremeni, predvsem pa jo izkorišča za to, da se vanjo na nek način vsadi ter se s pomočjo te predhodne disciplinarne tehnike dejansko utrdi,« pravi Michel Foucault. Preseže naslonitev na človeka-telo in se nasloni na človeka kot živo bitje; »v zadnji instanci na človeka-vrsto«. Izvajati se je začela preko družbene produkcije in družbenih storitev in tako sledila naraščajočemu in prevladujočemu modelu ekonomske produkcije. Prenovila je moralo administracije, uvedla dostop

do ljudi z znanstvenim raziskovanjem populacije - njene rodnosti, smrtnosti, higijene, seksualnosti in reprodukcije, migracij in podobno - ter izvajala nadzor in njihovo akumulacijo. Tako se država pojavi kot »nadgradnja v razmerju do celega niza oblastnih mrež, ki investirajo telo, seksualnost, družino, sorodstvo, vednost in tehnologijo in tako naprej«. Nova oblast »oblikuje neko globalno maso (populacijo), ki jo zadevajo skupni procesi, značilni za življenje, procesi kot so rojstvo, smrt, razmnoževanje, bolezni, ipd.«, nekaj kar Foucault imenuje »biopolitika« človeške vrste. Prav ti procesi konstituirajo prve objekte vednosti in prve tarče nadzora te biopolitike. S prvimi demografijami uvedejo statistično merjenje omenjenih pojavov, s čimer biopolitika pridobi svojo vednost in definira polje, v katerega bo posegla njena oblast. Tako se pojavi kontinuirana, učena oblast, ki daje novo moč: moč »omogočati« življenje in »pustiti« umreti, ki se konkretno pokaže v postopni diskvalifikaciji smrti. Oblast poseže v način življenja, da bi ga izboljšala, nadzorovala naključja, negotovosti in slabosti. Medicina je vednost-oblast, ki se hkrati nanaša na telo in na populacijo, na organizem in na biološke procese in ki bo imela disciplinarne in regulacijske učinke.

Medicina je postala »politična tehnika intervencije z značilnimi oblastnimi učinki. Vse, kar je bilo znano, se ni več pogovarjalo z drugimi. Na ta način je bila večina vednosti izključena. Predvsem »vednost ljudi« – psihiatričnega pacienta, bolnika, bolničarja, zdravnika – je postala obrobna v primerjavi s pravkar rojeno vednostjo. Foucault jo imenuje »podvržena vednost«, s katero razume »cel kup vednosti, ki je bila izključena, češ da je nekonceptualna, premalo obdelana, naivna, hierarhično nižja, vednost, ki ne dosega ravni spoznanja ali zahtevane znanstvenosti«.

Nasprotno pa gre v primeru Indije za nekoliko drugačno situacijo. Namreč tukaj lahko govorimo o soobstoju postkolonialistične in tradicionalne države (v smislu hinduizma). V Indiji umetnost, trgovino, vojno, kriminal, bolezen, vsak človeški interes in njegovo aspiracijo povezujejo z manifestacijo v religiji. Vse izvršuje božanstvo. Razglasitev zakonov, klasifikacija ljudi, način vladanja, vse to je posledica božanskega delovanja. Za vsako stopnjo življenja od rojstva do smrti, za vsako uro življenja, za vsako funkcijo narave, za vsako družbeno izvršitev je bog predpisal številne religijske obveznosti. Prav zato indijsko telo ni toliko regulirano skozi politično oblast, kolikor je skozi hinduizem oziroma iz njega izhajajoč kastni sistem. To je sistem, v katerem so ljudje rojeni neenakovredno in je moč

nejši od današnjega zakona. Indijska ustava sicer prepoveduje kastno diskriminacijo in ukinja nedotakljivost, vendar pa vsakdanje življenje s svojo hierarhijo in krutimi družbenimi kodeksi upravlja hinduizem (80 %). Pri tem se uporablja tudi priročnik, imenovan Manujev zakonik, napisan pred 2000 leti. V njem so brahmanski svečeniki za vsako kasto predpisali, katero hrano morajo njeni pripadniki uživati, s kom se morajo poročiti, kdaj se boriti, kako vzdrževati higieno, koga se izogibati. Manuju naj bi sledili vsi hinduisti. To je povezano s tele-

Indija v obliki joge, masaž, tehnik očiščevanja ipd. Zaradi sekularizacije in liberalizacije (individualizacije), ki je eskalirala v Francoski revoluciji, je Zahodni človek postal avtonomen in prepuščen sam sebi. Krščanstvo je od takrat le še »nedeljska religija« liturgičnih tradicij, ki nima znatnega vpliva na vsakdanje življenje, kot ga ima hinduizem pri oblikovanju indijskega pogleda na človeško telo.

Individualizacija, konzumerizem, kjer nikoli ni moč zadovoljiti »poslednje želje«, ki nam jih »vsiljujejo« mediji in druge ideolo-

Mehaniziranje človeškega telesa in definiranje telesa-stroja kot primerne objekta medicinskega tretmaja, osvobaja tehnomedicinske praktikante od odgovornosti za pacientov razum ali duh.

snimi substancami imenovane gune, ki so nečiste. Na začetku je bilo vse v ravnovesju, kasneje se pojavi nesimetrija, zato je pomembno, v kateri kasti si, saj je v nižji največ neravnovesja (več teh substanc).

*

Biomedicina je še vedno ujeta v kremplje kartezijanske dihotomije in v z njo povezana nasprotja narave in kulture, naravnega in nadnaravnega, resničnega in neresničnega. Če in ko se nagibamo k redukcionističnemu razmišljanju o telesu in umu, je to zato, ker je »dobro za nas, da razmišljamo« na ta način. V nasprotnem primeru, z uporabo popolnoma drugačnih metafizik, bi pomenilo »razveljavitev« našega predstavnega sveta in njegove kulturno pogojene definicije realnosti. Priznati, »kaj če« naši etnoepistemologiji, pomeni izzvati kartezijansko anksioznost – strah, da bi v odsotnosti prepričljivih, objektivnih virov vedenja padli v praznino, v kaos absolutnega relativizma in subjektivnosti. Seveda pa situacija še zdaleč ni brezupna. Kljub tehnološkemu in mehanicističnemu obratu biomedicine v zadnjih nekaj desetletjih, smo v času velikega razburjenja in nemira zaradi pojava alternativnih medicinskih heterodoksij. V 60. in 70. letih prejšnjega stoletja je zlata doba biomedicine začela upadati in je bila deležna številnih kritik – stranski učinki zdravil, totalne institucije, škodljive metode itd. Prav zato se ljudje zatečejo k naravi in se zaradi vpliva »new age« seznanjajo z vzhodnimi medicinskimi sistemi, filozofijami in religijami, pri čemer so veliko vlogo odigrali mediji. Zahod ni razvil preventivnih telesnih tehnik, ki bi regulirale ravnovesje med psihološkim, družbenim in fizičnim, kot jih je razvila

ške neoliberalne aplikacije, ki kot vrednoto narekujejo skrajno tekmovalnost ter čim večjo akumulacijo materialnih dobrin, seveda ne hromijo le naših medsebojnih odnosov, ampak rušijo ravnovesje med razumom, telesom in duhom. Ob tem se poraja tudi vprašanje, kje je tista meja, kjer še lahko govorimo o smiselni uporabi ayurvedske medicinske prakse ali pa drugih komplementarnih metod? Paziti moramo, da pri tem zopet ne bi bili (preveč) v službi potrošniške površinske popularizacije teh tradicionalnih in zelo kompleksnih medicinskih metod. Današnji »new age« se lahko v tem primeru obrne proti temeljem ajurvede in hinduizma.

Seveda je danes redek pacient, ki ne ve, da ima njegov um močan učinek na njegovo telo, tako v bolezni kot v zdravju. Prav tako lahko dodamo, da danes večina zdravnikov ve (čeprav pogosto po neki lastni, intuitivni presoji), da sta duh in telo neločljivo povezana pri izkušnji bolezni, trpljenju in zdravljenju, čeprav so brez ustreznega besedišča in konceptov – kaj šele orodij – za reševanje tega mislečega telesa. Naraščajoča uporaba komplementarnih metod pa zagotovo spodbuja premislek o dopolnitvi Zahodnih medicinskih konceptualizacij človeškega telesa.

Kar sem poskušala pokazati je, da se interakcija med individualnim, družbenim in političnim telesom proizvaja in izraža v zdravju in bolezni. Bolezen ni samo osamljeni dogodek, niti nesrečen spopad z naravo. Je oblika komuniciranja, skozi katero govorijo narava, družba in kultura hkrati. Individualno telo je treba razumeti kot najbolj neposreden teren, kjer se odvijajo družbene resnice in družbena nasprotja, kot tudi lokus osebnega in družbenega odpora, ustvarjalnosti in boja. ●